

Н. З. Панчишин

асистент кафедри класичної філології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ТИПОЛОГІЯ ТАКСИСУ В ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню таксису в латинській мові на матеріалі твору Цезаря «Записки про Галльську війну». У роботі визначено статус категорії «таксис» у сучасній лінгвістиці, проаналізовано та виділено різні види таксису.

Ключові слова: таксис, одночасність, неодночасність, лінійність, нелінійність, однорядність, неоднорядність, поліпредикативний комплекс.

Постановка проблеми. У сучасної людини в процесі діяльності беруть участь як мінімум два різних види уявлень про час: абстрактно-узагальнене (раціональне) і почуттєво-наочне (конкретне, емпіричне). Обидва ці види темпоральних уявлень перебувають у свідомості людей не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку одне з одним [10, с. 37–93].

Залежно від того, яка подія береться за основу віднесення під час оцінки становища якоїсь іншої події, усі часові оцінки поділяються на дві принципово різні групи. Першу групу утворюють оцінки, які на осі часу залишаються постійними. Це так звані *В-оцінки*, які утворюють сферу *позиційного часу*. Іншу групу складають часові оцінки *зі змінними моментами віднесення, або А-оцінки*, що входять у сферу векторного часу. За основу віднесення береться момент мовлення [7, с. 14–16].

Останнім часом засоби вираження позиційного часу почали досліджувати з іншого погляду, в основі якого лежить виділена Р. Якобсоном категорія таксиса, яка, за його формулюванням, «характеризує повідомлюваний факт відносно іншого повідомлюваного факту безвідносно до факту повідомлення» [18, с. 101].

Дещо переосмислюючи ідеї Р. Якобсона, теоретики таксису В. Храковський [16], Т. Слободинська [13], Н. Семенова [12], Н. Шведова [17], С. Полянський [11] пов'язують цю категорію з вираженням хронологічних відносин (одночасність/неодночасність) між подіями безвідносно до моменту мовлення, тобто зі сферою В-оцінок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній лінгвістиці категорія таксиса як самостійна мовна категорія не виділяється. Зарубіжні германісти розглядають хронологічні

відносини в рамках категорій темпоральності [20], а також під час опису граматичних категорій модальності й евіденціальності [19].

Продуктивними також є дослідження таксису в русистиці таких учених: Р. Якобсон [18], В. Бондарко [15], С. Полянський [11], В. Храковський [16], С. Маслов [8], Н. Семенова [12], Т. Акімова [1], Н. Козинцева [1], В. Жеребків [7] та ін.

В українському мовознавстві таксис досліджено в працях О. Бондаря [5], М. Мірченка [9], Т. Слободинської [13], В. Барчука [3] та ін.

У лінгвістиці виділяють дві основні концепції категорії таксиса – морфологічну й функціонально-семантичну. Однак таксис здебільшого розглядають із погляду функціональної граматики, тому й аналізують його як функціонально-семантичну категорію, що демонструє часові відношення між діями в межах цілісного періоду часу [15, с. 237–238].

Відповідно до цієї концепції категорія таксиса розглядається як функціонально-семантичне поле, яке ґрунтується на взаємодії семантичних елементів різних мовних рівнів, об'єднаних функцією вираження часових відносин між діями в рамках цілісного часового періоду [6, с. 29–30].

Функціонально-семантичне поле таксиса має поліцентричну структуру. Виділяють два мікрополя: мікрополе незалежного таксиса й мікрополе залежного таксиса. Залежний таксис – це часові відношення між діями, з яких одна є головною, а інша – другорядною чи побічною. Незалежний таксис передбачає такі часові відносини між діями, за яких немає експліцитної градації головної й другорядної дії [6, с. 30]. Основними засобами вираження незалежного таксису вважають співвідношення видо-часових форм у простих

реченнях із однорідними присудками та поєднання компонентів складних речень. Залежний таксис виражений конструкціями з дієприслівниковими компонентами [15, с. 240].

Іншої думки дотримується лінгвіст Ю. Маслов, який розглядає категорію таксиса у зв'язку з її аспектуальністю й темпоральністю. На думку Ю. Маслова, у багатьох мовах таксис не є особливою граматичною категорією, а об'єднується в рамках однієї комбінованої категорії (або з видом, або з часом) [8, с. 23–25].

В. Храковський подає визначення таксиса як «функціонально-семантичної категорії, яка реалізована в біпропозитивних конструкціях, де різними граматичними засобами маркується часова локалізація (одночасність/неодночасність: передування, наступність) однієї ситуації відносно іншої ситуації, чия часова локалізація охарактеризована відносно часу мовлення, тобто незалежно від будь-якої іншої ситуації» [16, с. 867–868].

Як бачимо, запропоновані вченими лінгвістичні інтерпретації таксису суттєво відрізняються одна від одної: відмінності полягають і в з'ясуванні обсягу категорії таксису, й у виокремленні відповідних синтаксичних конструкцій, у межах яких установлене значення таксису, й у визначенні його типів. Проте переважна більшість лінгвістів рухається саме в межах концепцій, закладених Ю. Масловим, О. Бондарком і В. Храковським.

Після опрацювання численних робіт було зауважено, що більшість досліджень стосуються сучасних європейських чи неєвропейських мов. Вивченню таксису на основі латинської мови – родоначальниці романо-германських мов – не присвячено жодної ґрунтовної праці, а отже, це питання потребує детального аналізу. У силу цього надзвичайно важливим і **актуальним** є вивчення та дослідження таксису на базі латинської мови з позиції функціонального підходу. Саме такий підхід до мови допомагає розкрити призначення й уживання граматичних форм у мовленні, орієнтує у виборі потрібних засобів, допомагає зрозуміти наміри мовця (щодо латинської мови – наміри автора твору).

Мета статті. Метою статті є аналіз різновидів таксису, виявлення особливостей вираження таксисних типів на матеріалі класичної латини (Цезар «Записки про Галльську війну», книга 7). **Об'єктом** дослідження обрано поліпредикативні комплекси.

Виклад основного матеріалу. У цій роботі ми розглядаємо таксис як компонент категорії

темпоральності, оскільки дослідження «семантики таксису має відбуватися на основі концепції єдиного лінгвально модельованого часового континууму, який дістає весь спектр вираження в межах загальнограматичної категорії темпоральності» [4, с. 18].

Виходячи із цього, таксис як граматична категорія реалізується на синтаксичному рівні. Природа таксису передбачає його форму – наявність як мінімум бінарної предикатної структури, конститутиви якої перебувають у темпоральній взаємодії. Очевидно, що таксисна форма є поліпредикативною конструкцією.

Термін «поліпредикативна конструкція» нерідко вживається як синонім до «поліпредикативний комплекс» і «поліпредикативна структура».

Поліпредикативний комплекс (далі – ППК) творить єдиний континуум подій, у якому відбито не тільки значення граматичних одиниць, а й значення відношень між ними [2, с. 42]. Універсальність ППК полягає в тому, що він здатен представляти всі типи граматичних значень структурно-семантичної ієрархії мовної системи. До таких значень належить темпоральність, яка одним із виявів (таксисом) реалізується лише на рівні ППК.

Поліпредикативний комплекс має чітко окреслені ознаки: він утворений предикатами, що вказують на події, які творять єдиний континуум, тобто виражають взаємодію; саме взаємодія є семантичною функцією ППК. Таким чином, ППК є структурною функціонально-семантичною граматичною одиницею, що відображає подієвість.

У межах ППК розглядають конструкції з основною та вторинною предикацією. Із формально-синтаксичного погляду до конструкцій вторинної предикації належать дієприслівникові, дієприкметникові, субстантивні й ад'єктивні звороти [17, с. 181–186]. Однак у латинській мові морфологічний статус ад'єктива та субстантива виключає можливість виражати ними релятивне темпоральне значення, бо їхнє предикативне значення об'єктивно не містить семантики здійснення. Натомість вторинні предикати, виражені дієприкметником, є спеціалізованими морфологічними засобами таксису. Слід зазначити, що в латинській мові немає окремої граматичної форми для дієприслівника. Латинський *Participium* (дієприкметник) відповідає українському чи російському дієприкметнику та дієприслівнику. Таким чином, між *Participium*, який переймає функції дієприслівника, та особовим дієсловом є повна

функціонально-семантична зіставність у вираженні релятивного темпорального значення [14, с. 322–324]. Однак основою формування ППК залишаються складнопідрядні та складносурядні речення. Основою вираження взаємозалежності в цих реченнях є темпоральний зв'язок між подіями, що відображені предикативними ситуаціями.

Розглядаючи таксис і розмежовуючи його типи, слід ураховувати ознаки лінійності та позиції відліку, які лежать в основі типології таксису. Позиція відліку таксису відносна, не передбачає незмінності, не пов'язана з часом, тобто є абсолютною позицією відліку. Другою іманентною ознакою таксису є лінійність. Таксис може виявляти ознаку лінійності, коли виражає семантику послідовності, наприклад, послідовність (чергування дій), передування чи наступності. Однак якщо таксисні дії відбуваються паралельно, тобто накладаються на одну точку (один проміжок) темпоральної осі, таксис втрачає ознаку лінійності [2, с. 42]. Отже, таксис може реалізувати своє значення як лінійне чи нелінійне.

Окрім того, співвідносні дії слід диференціювати за ознакою рівнорядності/нерівнорядності. При рівнорядному таксисі здійснення однієї дії не залежить від іншої (значення послідовності й паралельності); при нерівнорядному таксисі дії перебувають у відношеннях залежності (значення передування, наступності, включення) [3, с. 26–30]. І рівнорядний, і нерівнорядний таксис реалізовано виключно на рівні поліпредикативних комплексів.

Отже, за ключовими іманентними темпоральними ознаками таксис має чотири різновиди: лінійний рівнорядний, лінійний нерівнорядний, нелінійний рівнорядний, нелінійний нерівнорядний.

Лінійний рівнорядний таксис (таксис послідовності) виражає власне порядок дій у загальноприйнятому значенні та є основою осмислення послідовного зв'язку між фактами об'єктивної дійсності. При рівнорядному таксисі дії не перебувають у відношеннях залежності. Послідовні дії є рівноправні, рівнозначні й не впливають одна на одну. Цей тип таксису реалізується за допомогою однорідних предикативів, нерідко зі сполучниками *et* (*que*, *atque*) – «і» та простих речень.

У моделі таксису послідовності є два варіанти реалізації: **означена послідовність**: «*hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt...*» (Caes. B. G. 7.3.2). – «Там у свою чергу інші підхоплюють і передають наступним...»; тут місце таксисної дії на темпоральній осі є граматично

визначеним, тобто фіксованим; **неозначена**: «*miserantur communem Galliae fortunam: omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt...*» (Caes. B. G. 7.1.5). – «Жаліються на спільну долю Галії, наполегливо просять всіма обіцянками та нагородами...»; місце таксисної дії на темпоральній осі є нефіксованим, із погляду мовця, події відбуваються в довільному порядку.

Лінійний нерівнорядний таксис виражає передування/наступність. При нерівнорядному таксисі поєднано такі дії, яким властива залежність однієї дії від іншої. Одна з нерівнорядних дій визначає, зумовлює іншу.

У латинській мові семантика передування на морфологічному рівні репрезентована *Participium perfecti passivi* (дієприкметником минулого часу пасивного стану), який входить до відокремленого незалежного звороту *Ablativus absolutus*: «*Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte*» (Caes. B. G. 7.1.4). – «Скликавши зібрання на лісових і віддалених місцях, князі Галії жаліються щодо смерті Аконія».

Другою моделлю вираження таксису передування/наступності є складнопідрядні речення. У цих конструкціях предикати взаємозалежні, однак компоненти як формально граматично, так і функціонально різні, і це сприяє реалізації нерівнорядних відношень.

Значення передування/наступності в опрацьованому творі виражається різними засобами – недиференційованими чи диференційованими сполучниками, відповідними формами присудків, спеціальними частками, лексичними компонентами тощо.

Сполучник ***cum* (*quum*, *quom*)** – «коли» є одним з основних часових сполучників, що вказує на загальну співвіднесеність кількох ситуацій у часі. Сполучник ***cum*** звичайно класифікується як «загальночасовий», як сполучник із недиференційованим часовим значенням. Так, підрядне речення ***cum historicum* (*narrativum*)** із *Plusquamperfectum conjunctivi* має значення попередності дії: «*Eo cum venisset, magna difficultate adfliciebatur*» (Caes. B. G. 7.6.2). – «Коли він прибув, потрапив у важке становище». Речення ***cum iterativum***, хоча означає повторювану дію, що реалізується в будь-якому часовому проміжку, також може вказувати й на неодноразовість: часи системи перфекта виражають передування стосовно інфектних форм: «*...cum destinaverant, tormentis introrsus reducebant...*» (Caes.

В. Г. 7,22,2) – «Щоразу, коли прикріплювали, із середини стягували тросами».

Значення нерівнорядного лінійного таксису виражають насамперед складнодворядні речення таксису, що вказують не тільки на послідовність, а часто й на характер послідовності дій: підрядне речення часу **cum inversum** (тип переставного речення) указує, що реалізація підрядного речення відбувається відразу після закінчення дії головного (наступність). У головному реченні можуть виступати слова *iam* – «уже», *pondum* – «ще не», *vix* – «ледве», а в підрядному – *repente*, *subito* – «раптом», «несподівано»: «*Iamque hoc facere noctu apparabant, quum matres familiae repente in publicum procurrerunt...*» (Caes. B. G. 7,26,3) – «Вони вже збирались це зробити вночі, коли раптом матері сімейств вибігли на площу...».

Складнопідрядні речення, які також передають раптову послідовність дій, виражаються спеціалізованими сполучниками **cum primum, ut, ut primum, ubi, ibi primum, simulac, simulatque, simul ut, quom extemplo, extemplo ubi** – «як тільки», «коли тільки»: «*Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur*» (Caes. B. G. 7,12,1). – «Як тільки Верцінгеторґ дізнався про прихід Цезаря, то зняв облогу й направився назустріч Цезарю»; «*Quem simul atque oppidani conspexerunt arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt*» (Caes. B. G. 7,12,5) – «Як тільки городяни помітили її, почали братись за зброю, зачиняти ворота, займати мури».

У найбільш загальному вигляді значення послідовності (попередність дії) передається за допомогою сполучників **postquam, posteaquam** – «після того як» з *indicativus perfecti* (замість *perfectum* можливий *praesens historicum*): «*Postquam id difficilium confieri animadvertit, silentio e castris <...> pervenit*» (Caes. B. G. 7,12,5) – «Після того, як він зрозумів, що це набагато важче, безшумно вийшов із табору»; зі сполучниками **antequam, priusquam** – «раніше ніж»: «*In primis rationem esse habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur*» (Caes. B. G. 7.1.6). – «Кажуть, що спочатку слід вирахувати, як Цезаря від'єднати від війська, раніше ніж їхні таємні справи стануть відомими».

Нелінійний рівнорядний таксис (сутаксис). Значення сутаксису традиційно трактують як одночасність. Однак точніше сутаксис відображає дії, які відбуваються паралельно, а з погляду

хронології накладені одна на одну. Для власне сутаксису варто зробити принципове уточнення – дії є рівнорядними, тобто жодну з дій не можна диференціювати як хронологічну чи метричну.

Сутаксис у латинській мові виражається двома шляхами: зворотом *Ablativus absolutus* із *Participium praesentis activi* (дієприкметником теперішнього часу активного стану): «*Discedentibus his breviter sua in Aeduos merita exposuit*» (Caes. B. G. 7,54,3). – «Від'їжджаючи, він коротко згадав про свою заслугу»; складнопідрядними реченнями зі спеціалізованими сполучниками **dum, donec, quoad** – «під час коли», «поки», «аж поки», які вказують на те, що дії складових частин тривають одночасно протягом відрізка часу, визначеного в підрядному реченні («*Proinde hinc abite, dum est facultas*» (Caes. B. G. 7.50.6). – «Ось чому йдіть звідси, поки є можливість»), і недиференційованим сполучником *cum* (*quum, quom*) – «коли». Так, речення з **cum historicum (narrativum)** також можуть виражати одночасність дії головного та підрядного речень, коли в підрядному реченні присудок стоїть у *imperfectum coniunctivi*: «*... cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo adficiebat*» (Caes. B.G. 7.50.6). – «...коли вони занадто далеко присувалися, він нападав і спричиняв значну шкоду».

Нелінійний нерівнорядний таксис (інтаксис). Ключовий критерій установаження інтаксису – співвідношення загальної/часткової дій. **Cum explicativum (coincidens)** – це саме той тип підрядних часових речень, коли підрядне пояснює, розкриває або уточнює зміст головного речення й збігається з головним як за часом, так і за значенням. У реченнях такого типу вживаються ті ж часи, що й у головному для підкреслення одночасності дій: «*Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est..., tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem*» (Caes. B. G. 7.23.5). – «Тим, що споруда є на вигляд різноманітною й не безформною, вона має найбільшу можливість для користі та захисту міста».

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи викладене, можна сформулювати визначення категорії таксису: таксис – це дієслівно-предикатна граматична категорія, що вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних із погляду мовця подій онтологічного часу.

В основі типології таксису лежать ознаки лінійності та позиції відліку. За формою таксис є поліпредикативним комплексом. У межах поліпредикативного комплексу предикати мають різний характер співвіднесення двох дій і від цього залежить установлення того чи іншого типу таксисного значення. При нерівнорядному таксисі поєднано такі дії, яким властива залежність однієї дії від іншої. Одна з нерівнорядних дій визначає, зумовлює іншу. У рівнорядному таксисі дії не перебувають у відношеннях залежності. Послідовні та паралельні дії – рівноправні, рівнозначні й не впливають одна на одну.

На основі проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що Цезар використав усі види таксису, але найчастіше – лінійний нерівнорядний таксис із *Participium perfecti passivi*, що становить 45%, а також лінійний рівнорядний (21%). Інші види таксису сумарно становлять 34%.

Ці відомості вказують, що ППК із вторинною предикацією та ППК із однорядними предикатами, у межах яких установлюємо нерівнорядні значення, є досить продуктивними, як і такі самі комплекси, в яких визначаємо рівнорядні значення. Нерівнорядний і рівнорядний таксис відіграє вагомий роль у творенні темпоральної моделі світу, відображеної у творах латинських авторів. Нерівнорядний таксис формує значення лінійного характеру передування й наступності та нелінійного характеру включення.

У межах одного дослідження неможливо охопити все коло питань, пов'язаних із дослідженням таксисних відношень. Перспективним вважається розширення дослідження за рахунок обсягу матеріалу, щоб виявити інші види таксису.

Список використаної літератури:

1. Акимова Т., Козинцева Н.. Аспектуально-таксисные ситуации. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. М.: УРСС, 2001. С. 256–294.
2. Барчук В. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності. Українознавчі студії. Івано-Франківськ, 2005–2006. № 6–7. С. 38–17.
3. Барчук В. Основні типи таксисних ситуацій. Актуальні проблеми синтаксису: матеріали Міжнар. наук. конф. Чернівці: Рута, 2006. С. 24–30.
4. Барчук В. Проблеми встановлення семантики таксису. Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. VIII. Івано-Франківськ, 2003. С. 18–25.
5. Бондар О. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові. Мовознавство. 1991. № 6. С. 51–55.
6. Бондарко А. Анализ глагольных категорий в системе функциональной грамматики. Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН. 2015. Т. 11. № 1. С. 25–40.
7. Жеребков В. Опыт описания грамматической категории времени в системе немецкого глагола. Учен. зап. Калнининск. пед. ин-та. Т. 72. Вып. 3. Калинин, 1970. 199 с.
8. Маслов Ю. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание / Сост. и ред. А. Бондарко, Т. Майсак, В. Плунгян; вступит. ст. А. Бондарко, Н. Козинцевой, Т. Майсака, В. Плунгяна. М.: Языки славянской культуры, 2004. 840 с.
9. Мірченко М. Структура синтаксичних категорій. Вид. 2-ге, переробл. Луцьк: Вежа, 2004. 393 с.
10. Молчанов Ю. Проблема времени в современной науке. М.: Наука, 1990. 136 с.
11. Полянский С. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка). Новосибирск, 1990. 93 с.
12. Семенова Н. Категория таксиса в современном русском языке: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.01. Великий Новгород, 2004. 394 с.
13. Слободинська Т. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2011. 404 с.
14. Соболевский С. Грамматика латинского языка. Морфология и синтаксис. М.: 1950. 431 с.
15. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв.ред. А. Бондарко. Изд. 6-е. М.: Книжный дом «Либроком», 2011. 352 с.
16. Храковский В. Анкета для описания таксисных конструкций. Типология таксисных конструкций. СПб: Знак, 2009. С. 865–882.
17. Шведова Н. Полупредикативные обороты. Русская грамматика. М.: Наука, 1980. Т. 2: Синтаксис. С. 181–186.
18. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. Принципы типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972. С. 95–114.
19. Dahl Ö. Tense, Aspect, Mood and Evidentiality, Linguistics. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition). 2015. P. 210–213.
20. Steube A. Temporale Bedeutung im Deutschen. Studia-grammatica XX. Berlin: Akademie-Verlag, 1980. 219 S.
21. Bartsch R. Situations, tense and aspect: Dynamic Discourse Ontology and the Semantic. NewYork: Mouton de Gruyter, 1995. 289 p.

Панчишин Н. З. Типология таксиса в латинском языке

Статья посвящена исследованию таксиса в латинском языке на материале произведения Цезаря «Записки о Галльской войне». В работе определен статус категории «таксис» в современной лингвистике, проанализированы и выделены различные виды таксиса.

Ключевые слова: таксис, одновременность, неодновременность, линейность, нелинейность, однородность, неоднородность, полипредикативный комплекс.

Panchyshyn N. Z. Typology of taxis in the Latin language

The present article deals with the study of taxis in Latin based on the work of Caesar “Commentarii de Bello Gallico”. Linguistic status of the concept “taxis” is analyzed. Different taxis types are analyzed and defined.

Key words: taxis, simultaneity, nonsimultaneity, linearity, nonlinearity, equality, inequality, poly-predicative complex.